

Памяць пра легенды «Брэсцкі монстр»

Як гэта ні дзіўна, але на працягу ўсёй гісторыі грамадства заўжды не спяшалася прыняць новыя ідэі, новы светапогляд, новыя асэнсаванні быцця. Да таго ж спрадвечу існавалі розныя інстытуты аховы грамадскай бяспекі, таму творцы неардынарных ідэй, наогул іншадумцы, часцяком атрымоўвалі замест ухвалення ад сучаснікаў, і асабліва ад урадаў, жорсткае пакаранне — сякерай, шыбеніцай, агнём. Найбольш гэта тычылася філосафаў, як самых паслядоўных і грунтоўных іншадумцаў. Новыя філасофскія ідэі, пакрысе назапашаныя некалькімі пакаленнямі, непазбежна выклікаюць рэфармацыйныя працэсы, а рэформы, натуральная справа, некага пасоўваюць у глыб гістарычнай сцэны, у цень, а некага вылучаюць, выводзяць наперад. Паколькі кожная ўлада на гэтым свеце мелася захоўваць у нязменнасці і непарушнасці чын свайго панавання, а гэта значыць і свае сацыяльная падмуркі, дык першай рэакцыяй на новую думку было лютае жаданне знішчыць яе разам з носьбітам.

Можна прывесці тысячы прыкладаў, якія неабвержна сведчаць, што духоўная свабода і самастойнасць філасофскага мыслення караліся гэтак жа бязлітасна, як найгоршае са злачынстваў — здрада радзіме, і, такім чынам, паміж імі ставіўся знак роўнасці. Платон занатаваў судовы працэс над Сакратам і прысуд афінскіх грамадзян свайму вялікаму земляку, аднаму з найсвятлейшых розумаў чалавецтва — кубак з атрутай.

Ісус за сваю філасофію быў распяты, а яго заклік да ўсеагульнай любові здзекліва ператвораны ў заповіт ціхмянай пакоры чалавека перад нябеснымі і,

вядома, зямнымі ўладамі. Джардана Бруна за яго касмічныя тэорыі спалілі на агні.

Крыху раней, чым жыў Сакрат, у Грэцыю прыехаў Анахарсіс, сын скіфскага цара. Філасофскія здольнасці Анахарсіса ўвялі яго ў лік сямі грэчаскіх мудрацоў. Тут варта зрабіць невялікае адступленне. Саманазва скіфаў была «сколаты». Кола — добра знаёмае нам слова; са скіфскіх часоў прыйшлі і іншыя моўныя адзінкі, якімі мы карыстаемся штодзень: бог, сто, тапор, рай, магіла, сабака, спаць. Дасле дчыкі лічаць, што скалаты ўдзе льнічалі ў этнагенезе славян. Стэпавыя скалаты жылі на сучаснай Украіне аж да Прыпяці. І вось сюды пасля шматгадавога сяброўства з грэчаскімі мудрацамі, з вядомым Салонам вярнуўся Анахарсіс. Жадаючы цывілізаваць свой народ, ён распачаў, сённяшнімі словамі, прапаганду грэчаскіх звычаяў і культурных дасягненняў і адразу стаў небяспечным для сваіх пануючых сваякоў. Яго родны дзядзька, цар Іданфірс, аддаў загад, і пад час палявання пляменнік атрымаў у спіну апераную калёную стралу. Менавіта Анахарсісам — гэта прыкладна 550 гадоў да нашай эры — адкрываецца на нашых землях спіс забітых дысідэнтаў (іншадумцаў). Такі канфлікт паміж таталітарным і вольным мысленнем — бясконцы. Ён быў і, на жаль, пакуль што існуе, бо чалавецтва, хоць і паразумнела ды назапасіла вялікія веды, застаецца ўсё ж такі кансе рватыўным і дастаткова бязлітасным у кожным пакаленні.

У ліку ахвяр, прынесеных іншадумцамі на алтар разняволення людзей, стаіць і імя выдатнага беларускага мысліцеля Казіміра Лышчынскага. У нас на Беларусі пра яго не надта шмат напісана — са спецыяльна прысвечаных навукова-папулярных прац можна назваць толькі кнігу К. Пракошынай і В. Шалькевіча «Казімір Лышчынскі», ёсць яшчэ некалькі спроб адлюстравання вобраз гэтага філосафа і пакутніка ў мастацкай літаратуры. Больш пашанцавала Лышчынскаму ў выяўленчым мастацтве, але помнік, хоць бы сціплы, мы пакуль не здолелі паставіць. А вось на Літве і асабліва ў Польшчы яму аддадзена сапраўдная пашана і навукай і мастацтвамі. Бібліяграфія пра Казіміра Лышчынскага налічвае звыш 500 публікацый; гэта з канца XVII стагоддзя да

нашых дзён. І тым не менш асоба гэтая застаецца шмат у чым загадкавай.

Трагічны лёс і пакутніцкая смерць Лышчынскага схіляюць да гераізацыі ягонай пастаці. І, сапраўды, як філосаф і як чалавек ён выказаў надзвычайную мужнасць думкі і сілу натуры. Але, калі глядзець толькі праз гераічны крышталь, дык пачуццёвы бок яго жыцця, наогул складанасць духоўных працэсаў, моцна спрошчваецца. Лышчынскі, безумоўна, быў адораны талентам глыбокага пачування, учынкi яго вынікалі з перакананняў, ён прайшоў жыццё не па прамой, зведаў няпросты шлях ад шчырай веры ў бога да навуковага адмаўлення рэлігіі. Змена поглядаў — заўсёды драма, бо светапогляд выяўляецца ў дзеянні, ва ўчынках, і нельга выкінуць з памяці тое, што раней здавалася праўдай, а зараз бачыцца фальшыўкай,— гады жыцця гэтая памылка адняла. У маладым узросце Лышчынскі быў шчыры каталік, потым жа сфармуляваў думкі, змест якіх значна шырэйшы за вузкія рамкі скарыстаных паняццяў: «Рэлігія ўстаноўлена людзьмі неверуючымі, каб ім аддавалі пашану. Страх божы ўнушаецца тымі, хто не ведае божага страху, каб іх баяліся. Вера, якую лічаць святой,— выдумка. Вучэнне, якое выхваляецца тым, што яно навучае ісціне пра бога,— мана!

Казіміру Лышчынскаму ў адрозненне ад іншых філосафаў, што мелі магчымасць надрукаваць свае працы пры жыцці ці чые творы былі выдадзены пасмяротна, як, напрыклад, творы Спінозы, дужа не пашчасціла. Галоўная яго праца — трактат «Аб неіснаванні бога» — згарэў на агні разам з аўтарам; усе паперы, відаць, арыштаваныя інквізіцыяй, бяследна зніклі. А можа сам Лышчынскі напярэдадні другога арышту захаваў іх недзе так надзе йна, што яны не адшукаліся па сённяшні дзень. Таму, хоць жыццю і творчасці мысліцеля прысвечана паўтысячы публікацый, першакрыніцы амаль адсутнічаюць. Усе аўтары займаюцца рэканструкцыяй, абапіраючыся на матэрыялы судовай справы і кароценькія выняткі з трактата, зробленыя некалі па просьбе караля Яна Сабе скага е зуіцкім манахам.

У рэканструкцыях, бяспрэчна, заўжды пераважае суб'ектыўны падыход

да справы і постаці героя, бо з цягам часу шмат што значнае стала нябачным і таямнічым. Самым неабвержным фактам, які задае тон любому далейшаму даданню ці ўзнаўленню падзей, з'яўляецца кара Казіміра Лышчынскага на плошчы Старога Мясца ў Варшаве 30 сакавіка 1689 года пры вялізным сходзе народу. Каралі смерцю не казака, што было звычайным, не злодзея, што здавалася нецікавым, не забойцу, якому маглі ў апошняе імгненне і дараваць,— на эшафот падымаўся атэіст, чалавек, які думаў так, як не думаў ніхто ў Рэчы Паспалітай, чалавек, празваны біскупамі «брэцкім монстрам». Натоп веруючых прагнуў пабачыць уласнымі вачыма, як «монстр» знікне ў агні дзе ля славы боскай.

...Казімір Лышчынскі нарадзіўся ў Лышчыцах, за дваццаць вёрст ад Брэста, 4 сакавіка 1634 года — па касцёльным календары ў дзень св. Казіміра. Заснавальнік роду Лышчынскіх — Леў — быццам бы паходзіў з Валыні і атрымаў Лышчыцы па прывілею на пачатку XVI стагоддзя. Ён меў трох сыноў — Канстанціна, Станіслава і Івана. У

Канстанціна Львовіча нарадзіліся два сыны — Геранім і Лукаш. Геранім Лышчынскі і даводзіўся бацькам аднаму з першых нашых атэістаў. Ён займаў пасады падстоля мельніцкага, суддзі гарадскога брэсцкага, а потым брэсцкага падсудка. Радавымі маёнткамі пана Гераніма былі Лышчыцы і Дабранеж, да якіх ён набыў яшчэ Кустынь, Матыкалы, Чэліў, Горнаў, Хрушчоў, Маркаўшчызну. Апошняя па бацькоўскаму тэстаменту перайшла потым да Казіміра. Прамыя нашчадкі Лышчынскага жылі ў Маркаўшчызне аж да другой сусветнай вайны. На пачатку нашага стагоддзя прапраўнук Лышчынскага ўласнымі рукамі на працягу некалькіх гадоў брукаваў дарогу ад Маркаўшчызны да Беластока — 12 вёрст.

Казімір з'явіўся на свет, калі бацьку было пяцьдзесят тры гады, а калі паслалі яго вучыцца ў брэсцкую езуіцкую калегію, дык, відаць, стары ужо адлічваў сёмы дзесятак. Будынак калегіі не захавалася, як не захавалася і будынак Сімяонаўскага манастыра, дзе трымаў сцяг праваслаўя Афанасій Філіповіч, як не зберагліся і ўсе іншыя пабудовы старажытнага Брэста. Большасць

разбурылася пад час бясконцых войнаў, а рэшткі ўцале лых знеслі ў 1825 годзе салдаты, што ўзводзілі на гістарычным цэнтры горада па загаду расійскага імператара Брэсцкую крэпасць. Айцец Афанасій, вядома, не ведаў вучня Лышчынскага, а вось Казімір ігумена Філіповіча ведаў добра хоць бы ў твар. Вялікай загадкі ў гэтым няма. Па сведчаннях мемуарыстаў XVII стагоддзя, выкладчыкі калегій, а адпаведна і настаўнікі брацкіх і пратэстанцкіх школак нацкоўвалі вучняў на іншаверцаў — біцца з аднагодкамі, абражаць дарослых, кідаць камяні ў вокны, распачынаць бойкі, крычаць услед папам і манахам «схізма», «недаверак» і г. д. Філіповіч быў прыкме тнай асобай і, відаць, начуўся абраз ад брэсцкіх хлопцаў уніяцкага і каталіцкага выхавання.

Дзіўна праз тры стагоддзі разглядаць, як перакрыжоўваліся жыццёвыя сцяжыны людзей, чые імёны сёння стаяць побач у падручніках па гісторыі і даследаваннях тагачаснай беларускай культуры. Пражыві Філіповіч доўгі век, дык наўрад ці ён пагадзіўся б з атэізмам Лышчынскага. А між тым абодва сталі ахвярамі рэлігійнага фанатызму.

Пасля калегіі Казімір Лышчынскі трапіў у войска — спачатку на «казацкую» вайну, потым змагаўся супраць шведаў і рускіх. У сталым узросце ён быў прыпісаны да палка крылатых гусараў — цяжкай конніцы Вялікага княства, якая складала прыкладна пятую частку ўсяго коннага войска. Дарэчы, апроч металічных даспехаў гусары мелі крылы, што мацаваліся да спіны. Цяжка вызначыць карысць ад іх у бітве, але калі лавіна крылатых гусараў імчала ў бой, відовішча тое ўражвала: магутныя коні, бліскучыя даспехі і ўзнятыя над галавой белыя крылы — такія можна ўбачыць на абразях архангела Міхаіла. У маладыя гады Лышчынскі ўваходзіў у брэсцкую харугву паспалітага рушэння. Харугва мела 100-200 вершнікаў, некалькі харугваў злучаліся ў полк.

Галоўнае месца ў войску на тую пару пачынала займаць артылерыя. Намеснікам камандзіра яе ў 1648 годзе прызначаецца наш зямляк Казімір Семяновіч з Ашмяншчыны, выдатны інжынер, вядомы ў гісторыі сўсветнай навукі як вынаходнік шматступенчатай ракеты. Ён напісаў трактат «Вялікае

мастацтва артылерыі», які быў перакладзены на еўрапейскія мовы і на працягу ста пяцідзсяці гадоў ім карысталіся ўсе стваральнікі агнявой зброі. Гэты твор стаў помнікам ваенна-тэхнічнай літаратуры сусветнага значэння. Семяновіч вырашыў задачу, што да яго здавалася невырашальнай,— вынайшаў спосаб стабілізацыі палёту ракеты, прымацаваўшы да корпуса яе апярэнне; прыкладна такое ж мы бачым і сёння на рэактыўных снарадах. Яму належала і ідэя ракетнай батарэі, трохступеньчатай ракеты, якая магла ляцець на вельмі далёкую адлегласць, бо кожная ступень працавала самастойна. Уражваюць і вялікія веды Семяновіча па ўсіх тэхнічных навукх. У прадмове да свайго трактата ён пісаў:

«...Часта нам здаралася бачыць не толькі тых, хто прысвяціў сябе артылерыі, але і тых, якія, уводзячы ў зман людзей фалынывай сваёй вопытнасцю, самі памыляюцца і ўсіх падманваюць і з імі гавораць, бо яны здольныя балбатаць і за гэта атрымліваюць высокія пасады і вайсковыя чыны. Таму я з дзяцінства адклаў у бок усе намаганні дабіцца палітычнай кар'еры, хоць яна адпаведна паходжанню продкаў, і традыцыям, і майму матэрыяльнаму становішчу была для мяне дасягальнай, і прысвяціў сябе, па-першае, практычнаму даследаванню тайны гэтай навукі, а пазней усе свае сілы аддаў тэарэтычнаму яе вывучэнню, і меў да артылерыйскай навукі такую цягу, і што не шкадаваў на гэта ніякіх выдаткаў (хоць і з вялікімі стратамі для маёй спадчыны), каб толькі даведацца што-небудзь, чаго не ведаў раней ці што практычна мне было невядома. Аднак, як казалі сябры і як я сам пераканаўся, мне не хапала ведаў для даследавання і што я ніколі не дасягну таго, да чаго імкнуся, калі і ў далейшым буду вучыцца ўсяму гэтаму звычайным спосабам, бо для дакладнага пазнання гэтай навукі трэба яшчэ вывучыць шмат іншых прадметаў».

Хоць Казімір Семяновіч распрацоўваў ракеты, ён быў гуманістам, праціўнікам войнаў, якія лічыў самым страшным злом для чалавецтва, вынікам імкнення адных дзяржаў апанаваць другія, падначаліць іншыя народы. Геніяльны інжынер рана памёр, ды, як здаецца, зарана нарадзіўся — яшчэ ні

навука, ні вытворчасць не ўмагчымілі базы, неабходнай для арэчаўлення складаных ідэй.

Але і бе з ракетнай тэхнікі вайна знішчыла некалькі мільёнаў чалавек, пе ратварыла гарады і вёскі Бе ларусі ў руіны; палі пазарасталі алешнікам, коміны спаленых хат аселі пад дажджамі. Уявіць тое жудаснае становішча дазваляе пастанова Варшаўскага сейма 1661 года аб выплаце ваяводствамі і паве тамі падымнага падатку:

«Павет Ашмянскі, нягледзячы на тое, што ўшчэнт разбураны ворагам, згаджаецца, аднак, заплаціць падаткі, як плаціць ваяводства Віленскае, з аб'юратай аб пагарэлых, збе глых і загінуўшых ад пошасці...

Павет Браслаўскі дарэшты знішчаны варожым войскам, на гэты час не ў стане заплаціць Рэчы Паспалітай ніводнага падатку...

Павет Гродзенскі, хоць у выніку ваенных дзеянняў зруйнаваны і большая частка яго спалена, аднак з мэтай забеспячэння войска старога і новага набору дае згоду на выплату 22 падымных...

Павет Слонімска, амаль ушчэнт спалены і разрабаваны ворагам, а таксама спустошаны пастаяннымі пераходамі войскаў абодвух народаў, не спадзяецца на магчымасць атрымання хоць якіх падаткаў ад сваіх маёнткаў, бо з-за недахопу цяглавага быдла не сеялі...

Ваяводства Брэсцкае, хоць яно варожай рукой пе ратворана ў большай частцы ў папялішча і цалкам вынішчана, аднак, маючы на ўвазе крайнюю патрэбу Вялікага княства Літоўскага, дае згоду на выплату 22 падымных...

Ваяводства Мсціслаўскае, якое застаецца да гэтага часу пад ворагам, поўнасьцю абабранае маскоўскім непрыяцелем, прытым падлеглае небяспецы, бо размешчана на самой граніцы, на шляху войскаў нашых і варожых уварванняў, па суседству з Смаленскім ваяводствам, не можа даць згоды на выплату падаткаў...»

Карціна тужлівая, і таму лёгка зразумець прычыны пасляваеннага

ўзрастання рэлігійных пачуццяў, умацавання касцёла, які адзіны даваў духоўнае суцяшэнне сем'ям, што засталіся без карміцеля, пагарэльцам, сіротам, усім незлічоным гаротнікам. Толькі і заставалася спадзявацца на божую ласку.

Лышчынскі ў гэты час, як казалі раней, сыйшоў з каня, зняў шаблю і ў 26-гадовым узросце вярнуўся да вучобы. Чатыры гады ён вывучаў рыторыку, логіку, фізіку і метафізіку ў Калішы, пасля таго два гады быў настаўнікам у роднай брэсцкай калегіі езуітаў. Займаць такую пасаду мог толькі член ордэна. Па ўскосных звестках вылічана, што Лышчынскі правёў сярод езуітаў восем гадоў. Паколькі няма дакументаў і матэрыялаў, якія хоць крыху асвятлялі б яго духоўны стан на той прамежак часу, усе спробы растлумачыць матывы ўступлення ў езуіцкі ордэн застаюцца гіпатэтычнымі. Відаць, нагледзеўшыся смерцяў і крыві, ён шчыра верыў. Мажліва, спадзяваўся, што ордэн скарыстае яго здольнасці і пашле на вучобу ў Еўропу. Магчыма, хацеў прыносіць канкрэтную карысць грамадству як член уплывовай канфесіі. А мо перажываў дэпрэсію і паддаўся настрою парваць са свецкім жыццём. Кожнае з меркаванняў мае быць рэальным, але нам ўжо ніколі не даведацца, як атрымалася на самой справе. Не дае адказу на пытанні і так званы «Маніфест аб атэізме Лышчынскага» — данос, напісаны ў інквізіцыю Янам Бжоскам:

«Здранцвелымі вуснамі, зкамянелым ад жаху языком перад богам і ўсім мноствам валадароў духоўных і свецкіх прыходзіцца скардзіцца і пратэставаць яго моцці пану браслаўскаму стольніку Яну Бжоску, а з ім разам ўсім добрым хрысціянам, на Казіміра Лышчынскага, урадніка земскага, падсудка ваяводства брэсцкага, які нарадзіўся ў сям'і шляхетнай, але быццам і не нараджаўся, калі адмовіўся ад святога крыжа і нанёс нябачаную раней крыўду ўсім народам і дзяржавам... Напачатку, дзякуючы пяшчотнай бацькоўскай любові, на добрае быў скіраваны і нават адварнуўся ад свету і пустой свецкай мітусні і паступіў у святаносны ордэн Таварыства Ісуса, дзе, немалы час застаючыся і працуючы ў школах, прыняў духоўнае пасвячэнне... Але стараннямі ворага нашага адвечнага зараз другі абраў сабе занятак... абвясціў сябе паслядоўнікам ерэтыка Лючылія Ваніні, стаў бязбожным настаўнікам атэістаў, адкрыў кафедру заразы ў сваім

маёнтку, нават дзеткам капаў атруту на чыстыя душы...»

Вось так: спачатку быў скіраваны на добрае, а потым — на ерэтызм. Прычына — вораг адвечны, гэта значыць — д'ябал. Расчараванне заўжды мае нейкую адпраўную кропку. Не будзем у дадзеным выпадку кідаць камяні ў езуітаў, бо матыў выйсця з ордэна, безумоўна, тоіўся не толькі ў стасунках з канкрэтнымі людзьмі; вартасці сваіх калег па ордэну Лышчынскі выдатна разумеў. Пэўная частка езуітаў мусіла цярпець ордэнскую дысцыпліну, бо на іншыя сродкі для існавання яна не разлічвала. Лышчынскаму ж было куды дзецца, пакінуўшы ордэн. Яго чакалі спадчына і маёнтак. Ён мог служыць альбо сядзець на сваім двары, Лышчынскі зрабіў выбар і прысвяціў некалькі гадоў трактату «Аб неіснаванні бога», бо меў зямлю і цвёрды дастатак. Большасць сваіх дробных клірыкаў ордэн купляў на ўсё жыццё за прытулак, стол і невялікія грошы. Яны становіліся яго адданымі парабкамі, вернай челядзю. Скінуўшы ж сутану, ператвараліся ў нішто, бо вербаваліся з малазямельнай шляхты, малодшых сялянскіх сыноў, незаможных гараджан. Такія людзі маглі павялічыць толькі шэрагі жабракоў, якіх хапала ля кожных касцёльных дзвярэй. Аднак цяга да ведаў, любоў да кнігі вымушала беднага чалавека паступаць навіццатам у ордэн, вучыцца на тэалагічным факультэце, а пасля гэтага рабіць тое, што патрэбна царкве: даводзіць пра вечнасць бога, змагацца з ерэтыкамі, выкрываць грэшнікаў і прыслужваць тым, хто трымае ўладу. Наўрад ці простаму езуіту падабалася такое жыццё, але на ле пшае ён не разлічваў. Таму, думаючы адно, пакорліва, лаяльна рабіў другое. Калі да яго трапляла выхапленая з агню кніга, ён мог пагадзіцца з аўтарам, ацаніць яго розум, але назаўтра ж перад шкалярамі ці з амвону праклінаў і твор і аўтара, стараўся выклікаць агіду да таго, супраць чаго сам яе не адчуваў. Пакрысе губляючы гонар і душу, ён рабіўся крывадушнікам; старэйшыя іерархі ведалі, што ён крывадушнік, а ён ведаў пра іх, што яны нягоднікі. Ім не патрэбны былі шчыры прафесар, бескарыслівы ксёндз, прастадушны мніх — заўзяты выкрывальнік унутранай распусты. Вартасць мелі толькі паслухмяныя выканаўцы. А нікога больш пакорлівага, як крывадушнікі, не знойдзе ш. Бо

сапраўдным становіцца толькі тое, што атрымлівае форму дзеяння ці напісанага, выказанага слова. Невыказанае ж — не з а раз н ае , я н о з а стае цц а невядомым, гэта — тайны вязень.

А Лышчынскаму хацелася даць волю сваім думкам адносна генезіса рэлігіі і паняцця бога. Прыхільнік эпікурэйскай філасофіі, ён памятаў іранічныя словы грэчаскага філосафа: «Выказванні натоўпа аб багах — не прадугадванні, а памылковыя доммыслы. У іх сцвярджаецца, быццам багі пасылаюць на благіх людзей шкоду, а добрым — карысць: бо людзі звыкліся з уласнымі якасцямі і да падобных сабе ставяцца з павагай».

«Памылковае» мысленне мае багата адэптаў і сёння. Яно вечнае.

Чын жыцця ў езуіцкім асяроддзі, схаластычная практыка навучання, таталітарны дух Таварыства Ісуса здаўна мелі дасведчаных крытыкаў. Лышчынскі не мог абмінуць увагай выдадзены ў Празе трактат Джардана Бруна «Сто шэсцьдзесят тэзісаў супраць філосафаў нашага часу», дзе было шмат выпадаў супраць таго жывёльнага стану, які насаджала царква пад выглядам высокай духоўнасці. У прыватнасці, Бруна пісаў: «Да таго дайшлі бессаромнасць і боязь айцоў невуцтва, што яны нават наклалі забарону на дыспуты, загадалі пастаянства ў лекцыях, абвясцілі пахвальным трымацца аднойчы ўспрынятага меркавання. Падобныя ўстаноўкі, зразумела, павінны быць аднесены да жывёл — аслоў, бараноў, коней, быкоў. Бо такія правілы робяць з чалавека лжывае падабенства чалавека».

Пакінуўшы ў 1666 годзе ордэн, Лышчынскі ажаніўся на Ядвісі Жалі-хоўскай, атрымаў частку Лышчыцаў і заняўся сваім трактатам. Адначасна ён прымае актыўны ўдзел у грамадскім жыцці павета і ваяводства. Ужо ў 1669 годзе на Брэсцкім ваяводскім сейміку яго вылучаюць дэпутатам на вальны элекцыйны сейм. Элекцыя — гэта абранне на трон новага караля, якое фармальна здзяйснялася дэпутатамі ад земляў. Каралём Рэчы Паспалітай стаў Міхал Карыбут-Вішнявецкі, нашчадак старажытнага ўкраінскага княжацкага роду. Панаванне яго было нядоўгім, нічога значнага ён зрабіць не паспеў ці не

здолеў. Лышчынскі атрымаў ад караля прывілей на пасаду мельніцкага падстоля. У 1674 годзе ён зноў прадстаўляў брэсцкую шляхту на элекцыйным сейме, які абвясціў каралё м Яна Сабескага, выдатнага палкаводца, пераможцу туркаў у славутай бітве пад Хоцінам. Разгром 80-тысячнага султанскага войска адбыўся незадоўга да элекцыйнага сейма, і Сабескага пасадзіла на трон хваля славы. Пры ім на нейкі час замірыліся магнацкія групы, але ўзяць над імі верх каралю не ўдалося. Сваювольства магнатаў ўзрастала, дзяржава знясілівалася, і калі Сабескі сканаў, па сутнасці, адначасна упала былая магутнасць Рэчы Паспалітай.

Але паставіць свой подпіс пад смяротным выракам Казіміру Лышчынскаму кароль Ян яшчэ паспеў. Праўда, за сем гадоў да гэтага, 22 сакавіка 1682 года, ён адзначаў у прывілеі: «Каб не толькі ранейшыя заслугі падданага нашага ўзнагародзіць, але і наперад да другіх падтрымаць, пастанавілі мы сцвердзіць для яго пасаду падсудка брэсцкага... І тую пасаду памянёнаму Казіміру Лышчынскаму, падстолю мельніцкаму і судзі гарадскому брэсцкаму даем і канфірмуем — пакуль яму вышэйшая пасада з ласкі нашай не будзе нададзена. Затым з гэтага часу мае права і ўладны будзе той шляхетны Лышчынскі па выкананні прысягі да абавязкаў пасады прыступіць і прывілеямі і даходамі да пасады належнымі карыстацца».

Відаць, Казімір Лышчынскі таксама ўдзельнічаў у бітве пад Хоцінам ужо як крылаты гусар. Бо ягоныя ваенныя заслугі адзначаны ў дакументах. Дарэчы, забітых пад Хоцінам ушанавалі — пахавалі іх не ў агульнай брацкай магіле, як часцяком робіцца на вайне, а прывезлі цэлы да парафіяльных касцёлаў, дзе па старажытнаму звычаю паклалі на падлогу і адслужылі спецыяльную мшу. І калі сёння ўваходзім мы ў які старадаўні касцёл, дык не грэх нам будзе прыгадаць, што ляжалі тут са свечкамі ў руках тыя з нашых продкаў, хто ратаваў радзіму ад турэцкага нашэсця.

Свой вольны час Лышчынскі аддаваў філасофскім заняткам. Шматгадовы роздум і вынікі адкрыццяў ён занатаваў у рукапісе трактата «Аб

неіснаванні бога». Але выдаць яго не спяшаўся. Калі б яму вельмі хацелася ўбачыць трактат у выглядзе кніжкі, дык ён, можна меркаваць, вынайшаў бы шляхі публікацыі — пад псеўданімам ці без пазначэння аўтарскага імя на тытульным лісце. Хоць, вядома, давалося б пашукаць такога адважнага друкара, які б узяў на сябе рызыку размножыць атэістычны твор. Гэта нам сёння, выхаваным атэістычнай дзяржавай, атэізм здаецца нечым настолькі натуральным, што пра яго нецікава і гаварыць. Аднак у тое стагоддзе, калі ўсё жыццё было прасякнута рэлігійнай ідэалогіяй, выдаць твор, які адмаўляў бога, — не што іншае, як сапраўдны подзвіг самазабойства дзе ля вызвалення свядомасці ад прымхаў. Не па сабе б зрабілася друкару, калі б прачытаў ён, напрыклад, такія тэзы:

«Чалавек — стваральнік бога, а бог — стварэнне чалавека. Такім чынам, людзі — творцы багоў, і бог з'яўляецца не сапраўднай існасцю, а стварэннем розуму і да таго ж хімерычным; таму бог і хімера — адно і тое ж.

Лжэмудрацы падманваюць просты народ, апутваючы яго лжывай верай у бога, і падтрымліваюць яе такім чынам, што нават калі б мудрацы захацелі вызваліць народ з дапамогай праўды ад гэтага прыгнёту, дык мудрацоў душаць з дапамогай самога ж народа».

Хоць Лышчынскі не хаваў сваіх перакананняў і думак і пры кожным зручным выпадку, нават на сейміках, гаварыў: «Мы, атэісты», усё ж смерць на агні наўрад ці адпавядала ягонаму светапогляду. Ён не быў фанатыкам і разумеў, што перарабіць свет адным трактатам, нават самым геніяльным, немагчыма. Да таго ж ягоная крытыка грамадства не абмяжоўвалася толькі крытыкай рэлігіі. Моцны ўплыў на светапогляд Лышчынскага зрабіла утопія Кампанелы «Горад сонца», нават у некаторых фармальных пунктах. У тэстаменце, які фігураваў на судзе, адзначалася, што Лышчынскі жадае, каб пасля смерці яго спалілі, а на вогнішчы паставілі камень з эпітафіяй. У «Горадзе сонца» чытаем: «Целы памёрлых не хаваюцца ў зямлю, а, каб пазбегнуць пошасці, спальваюцца і ператворваюцца ў агонь, высакародную і жывую

стыхію, якая зыходзіць ад сонца і да яго вяртаецца. Гэтым выключаецца магчымасць ідалапаклонства».

Большую значнасць, зразумела, набылі сацыяльныя погляды Лышчынскага, якога абвінавачвалі і ў тым, што ён жадаў «мець свет без улады, гарады без начальнікаў, народы без валадароў». Адсутнасць рукапісу не дазваляе меркаваць пра сацыяльную праграму Лышчынскага, але, без сумніву, яго моцна хвалявалі пытанні справядлівасці — і дзяржаўнай, і грамадзянскай, і прыватнай. Вопыт гарадскога судзі і ваяводскага падсудка (выконваў абавязкі следчага і адваката) даваў яму багата прыкладаў таго, як пануе дужы над слабым, пан — над мужыком, ксёндз — над веруючымі, езуіты — над сумленнем, свавольства — над дзяржаўнымі патрэбамі.

Цяжка ўявіць, як склаўся б далейшы лёс Лышчынскага, калі б сусед і блізкі сябар дзяцінства пан Ян Бжоска не пазычыў у яго сто тысяч талераў. Грошы вялікія, не хапіла б адной падводы, каб перавезці такую колькасць срэбраных манет. З Бжоскам Лышчынскі разам вучыўся, а ў сталыя гады выпілі яны разам, мусіць, не адзін штоф гарэлкі, сустракаліся на сейміках, ездзілі адзін да другога ў наведкі, Бжоска тыднямі гасцяваў у Лышчынскага, яны дзяліліся думкамі, пан Казімір, відаць, чытаў сябру свой трактат, і той барзджэй за ўсё пры гэтым не хрысціўся. Адным словам, сяброўства было блізкае. Але ў 1686 годзе Лышчынскі з нейкай сямейнай нагоды папрасіў Бжоску вярнуць пазыку. Той грошай альбо не меў ці не хацеў з імі развітвацца, і ў выніку гэтага нежадання нарадзіўся план хуткай расправы з Лышчынскім.

Родны брат Бжоскі Гедэон з'яўляўся членам езуіцкага ордэна. На гэтай падставе многія даследчыкі будуць версію аб змове супраць Лышчынскага, якую выпяставаў ордэн. Наўрад ці яна мела месца. Бо чаго б Гедэон і іншыя езуіты чакалі такі доўгі час: трактат быў напісаны яшчэ ў 1672 годзе, па загаду езуітаў Бжоска мог выкрасці яго ў кожны момант. Так што пра змову гаварыць тут не даводзіцца, «рухавіком» паслужыла подласць Яна Бжоскі. Ён меў хітры розум і прадбачыў усе вынікі, да якіх прывядзе данос аб атэізме крэдытора. Але

галаслоўны нагавор нічога не вырашыў, для інквізіцыйнага суда патрабаваліся яўныя, рэчавыя доказы. І вось пан Бжоска прыязджае да суседа гасцяваць, сядзіць за сталом, п'е, ухваляе здольнасці гаспадыні і адукаванасць дачкі пана Казіміра, а ў зручную хвіліну ці ўначы выкрадае 15 сшыткаў яго трактата і кнігу вядомага пратэстанта Альстэда «Натуральная тэалогія», на палях якой Лышчынскі зрабіў шмат памет небяспечнага для сябе зместу: «Мы, атэісты, так думаем», «Выходзіць, што бога няма» і г. д. Да выкрадзенага Бжоска дадаў свой цытаваны вышэй «Маніфест аб атэізме Лышчынскага» і конна, наўскач, адамчаў гэтыя матэрыялы віленскаму біскупу Бжастоўскаму. Той, пэўна, аж ахнуў, калі ўбачыў такі падарунак — выкрыццё атэіста магло быць узнагароджана папам рымскім кардынальскай мантыяй. Да таго ж надарыўся зручны выпадак узбудзіць рэлігійны фанатызм, скалыхнуць абьякавых, прыстрашыць смелыя галовы.

Бжастоўскі перадаў рукапіс і кнігу ў Віленскі універсітэт на «экспертызу». Там, на тэалагічным факультэце, панурья універсітэцкія схаласты з паедзенымі мышамі курсамі лекцый, штатныя артадоксы, што прадалі душу за кватэру і малую прафесарскую ўладу, спецыялісты ад афіцыйнага багаслоўя аднадушным галасаваннем прызналі тое, чаго хацелася біскупам — «бязбожжа». Пасля гэтага Бжастоўскі напісаў каралю просьбу на дазвол арыштаваць атэіста. Кароль, не надта думуючы, загадаў віленскаму ваяводзе зняволіць Лышчынскага. Загад неадкладна быў выкананы, і пан Казімір трапіў у віленскую турму.

Неўзабаве адбыўся біскупскі суд, узначальваў які, аднак, не Бжастоўскі, а інфлянцкі біскуп, блізкі сябра і любімец караля Мікалай Паплаўскі. Яму таксама захаце лася кардынальскага пурпуру. Сярод абвінавачванняў супраць атэіста фігураваў і наўмысны здзек над касцёлам, што вынікала з тэстаме нту, якім Лышчынскі пакідаў дачцы дваццаць тысяч тале раў, а царкве аддаваў тры талеры. Абараняцца падсуднаму не далі, выслухаць яго не захацелі. Біскупам не цярпелася накіраваць пераможнае пасланне ў Рым. Пасля непрацяглага пасяджэння быў абвешчаны вырак — смерць праз спаленне.

Можна ўявіць сабе стан Казіміра Лышчынскага, калі яго вярнулі ў турэмную камору. Заставаліся лічаныя гадзіны жыцця. Спадзявацца на літасць касцёла не прыходзілася. Біскупы прагнулі крыві, езуіты не маглі дараваць яму выйсця з ордэна і расследавання іхніх грахоў, якое ён праводзіў і абвясціў як спецыяльна прызначаны каралеўскі камісар. Толькі бог уратаваў бы яго ад спалення, але бога, як ён быў перакананы, няма.

Аднак збавенне прыйшло. Якім чынам — варта нагадаць падрабязна. З 1581 года ў Вялікім княстве Літоўскім дзе йнічаў Трыбунал, які разглядаў справы па апеляцыях на прысуды павятовых і гарадскіх судоў, рашэнні адміністрацыі ваяводстваў і павеатаў.

Пастановы яго прымаліся на аснове Статута Вялікага княства Літоўскага, сесіі праводзіліся двойчы ў год у Вільні, Наваградку і Менску. Складаўся Трыбунал з 46 дэпутатаў, якія выбіраліся на адзін год на павятовых сейміках — па два прадстаўнікі ад павеата. І вось брэсцкі дэпутат падкаморы Пісаржэўскі ад імя шляхты свайго павеата абскардзіў прыгавор біскупскага суда на той падставе, што апошні не мае законнай сілы, бо парушае артыкулы Статута, а менавіта той закон Вялікага княства Літоўскага, які забараняе разглядаць справу шляхціча ў духоўным судзе. Пісаржэўскі абвінаваціў біскупаў у жаданні ўвесці ў княстве іспанскую інквізіцыю. Да пратэсту далучылася разлютаваная шляхта; можа не так ужо яна хвалявалася за Лышчынскага, як не магла пагадзіцца, каб біскупы парушалі яе вольнасць. Да таго ж шляхта хоць і была рэлігійнай, аднак з пагардай ставілася да езуітаў. Літоўскі Трыбунал знайшоў пратэст справядлівым і адмяніў прысуд. У той жа момант дзверы турмы расчыніліся, і Лышчынскі выйшаў на волю.

Цяпер не магло супакоіцца каталіцкае духавенства. Здабыча выслізнула з рук, а разам з ёй развейваліся мары пра кардынальскія манты і іншыя аддзямкі. У дадатак выратаванне Лышчынскага пагражала выбухам вольнадумства. І ўвогуле біскупы не збіраліся цярпець такую гулкую аплявуху ад Трыбунала, гэта значыць ад усёй шляхты.

Таму падвучаны Бжоска, для якога нечаканае збавенне былога сябра сталася большай бядой, чым для ўсіх іншых, адвёз свой «Маніфест» і рукапіс выкрадзенага трактата на Гродзенскі сейм. Туды быў выкліканы і Казімір Лышчынскі, прысутнічаў таксама кароль Ян Сабескі. Дарэчы, апошні меўся вырашыць тут вельмі важную для сябе справу — правесці пастановай абранне сына, каралевіча Якуба, наступнікам на трон. На той момант аўтарытэт пераможцы туркаў пад Хоцінам ужо падаў у вачах шляхты. Яму не маглі дараваць няўдалы паход у Малдавію, на ўкраінскіх землях яго неўзлюбілі за «Вечны мір» з Расіяй 1686 года, па якому Кіеў адыходзіў да Масквы. Памылкай Сабескага лічылі і прызначэнне кардыналам Польшчы маладога Міхала Радзіеўскага, чый бацька быў на баку шведаў падчас «патопу». Праціўнікі караля даводзілі шэраговай шляхце, што Сабескіх нельга пускаць на трон, бо бог не даў ім для гэтага патрэбнага розуму: палкоўнікі, гетманы з іх нядрэнныя, але ж палкоўнічы буздыган не можа замяніць галавы. Адным з зацятых ворагаў караля быў віленскі ваявода Казімір Сапега, які хацеў аддзялення Вялікага княства ад Польшчы, каб паставіць на чале княства свой род. Зразумела, што яго падтрымоўвала ўся шляхта, якая жыла на падначаленых ваяводзе землях. Бо шляхціч, хоць і лічыўся вольным чалавекам, роўным у правах з Сапегамі і Радзівіламі, адчуваў сябе такім толькі перад сялянамі, ад Сапегі ж ён залежаў не менш, чым мужык ад яго. На сеймы Казімір Сапега і іншыя магнаты прыязджалі з сотнямі, а то і з тысячнымі атрадамі гайдукоў; яны мелі па некалькі тысяч войска, часта больш, чым трымаў кароль. Апроч віленскага ваяводы ў Сабескага і каралевіча быў яшчэ адзін моцны супярэчнік — жонка Сабескага, славуцкая каралева Марысенька, якая прыходзілася Якубу мачахай. Яна актыўна інтрыгавала супраць каралевіча, і мела тут багата прыхільнікаў.

Галоўнай зброяй, што процістаяла каралеўскім ініцыятывам і жаданням, з'яўляўся прынцып «*Liberum veto*» («ліберум вета» — «вольнае забараняю»). Да сярэдзіны XVII стагоддзя рашэнні сейма прымаліся простай большасцю галасоў, але пачынаючы з 1652 года сейм стаў залежаць ад волі кожнага дэпутата. Дастаткова было хоць аднаму крыкнуць: «Забараняю!» — і патрэбная

пастанова правальвалася. Тое ж рабілася і на павятовых сейміках, дзе зацвярджэнне рашэння часам ператваралася ў сапраўдныя баі на шаблях. У мемуарнай літаратуры сустракаецца шмат апісанняў такога гвалту: крыкуноў добра асаджвалі кулакамі ці выкідвалі на вуліцу, але тыя, крыху акрыяўшы, зноў з'яўляліся, зноў гучала «Забараняю!», пакуль хтосьці нецярплівы не выхопліваў шаблі. На вальных сеймах, дзе спрачаліся паміж сабой магнацкія групы, заўжды гінула па некалькі чалавек, а параненых дык і не лічылі.

Гродзенскі сейм, на якім біскупы меліся дамагчыся смяротнага прысуду Лышчынскаму, сарваў віленскі харунжы Дамброўскі, вядомы як чалавек Сапегі. Зачэпкай паслужыла неасцярожнасць караля: ён пасадзіў сына з левай рукі — як наступніка, хоць пра гэта яшчэ не гаварылі. Дамброўскі выкрыкнуў «Забараняю!», а потым растлумачыў, што кароль парушыў закон рэспублікі — у Рэчы Паспалітай улада выбарная, а каралевіч Якуб не мае заслуг, каб сядзець перад сеймам нароўні з бацькам. Нехта з каралеўскіх прыхільнікаў памкнуўся рубіць харунжага, тады сапегавы людзі пацягнулі з похваў свае шаблі — але ўсё абышлося ціха, сейм не адбыўся.

Лышчынскаму гэты ўчынак Дамброўскага падараваў год жыцця. Хоць, магчыма, калі б справу аб атэізме брэсцкага падсудка разглядаў гродзенскі сейм, ён наўрад ці вынес бы смяротны прыгавор. Касцёл не паспеў арганізаваць свае правяраныя кадры, яшчэ не сыходзіла з вуснаў перамога Трыбунала над біскупамі, яшчэ не спрацавала інтрыга папскага нунцыя, у Гродна з'ехалася шмат мясцовай шляхты рознага веравызнання, і сама атмасфера ў горадзе склалася іншая, чым у Варшаве, бо і касцёлаў тут было менш, і езуіты не мелі патрэбнай падтрымкі ад насельніцтва.

Лышчынскі вярнуўся ў Маркаўшчызну з надзеяй, што справа заглохне. Усё ж ён улічыў урокі віленскага суда і, засцерагаючы сябе, правёў некалькі падкрэслена набожных акцый — схадзіў на споведзь, прыняў прычасць, даў пэўную суму грошай на патрэбы парафіяльнага касцёла, загадаў падрыхтаваць лес на капліцу.

Аднак пра «брэсцкага монстра» не забыліся пакрыўджаныя Трыбуналам біскупы. Год перапынку даваў ім магчымасць добра падрыхтавацца, і яны не ўпусцілі яе. Бжастоўскі і Паплаўскі перадалі справу ў сеймавы суд, які адпаведна Статуту разглядаў самыя цяжкія злачынствы — здраду, ерэтызм, абразу каралеўскай годнасці. На трагічны зыход працэса паўплываў папскі нунцый Кантэльмі. Да ўдзелу ў судзе былі прыцягнуты найбольш аўтарытэтныя і адораныя прадстаўнікі польскай каталіцкай царквы — кіеўскі біскуп Андрэй Залускі, набыўшы вядомасць як найлепшы тагачасны красамоўца царквы, архібіскуп львоўскі Канстанцін Ліпскі, полацкі біскуп Станіслаў Вітвіцкі. Прычыніўся да расправы і прымас каталіцкай царквы Рэчы Паспалітай Міхал Радзіеўскі. Усё гэта былі звыклія да раскошы і ўлады, вопытныя ў інтрыгах і шантажы, ганеннях на дысідэнтаў людзі. Андрэй Залускі, апроч усяго іншага, спадзяваўся, што судовы працэс над бязбожнікам паспрыяе яму ў пераходзе з кіеўскага біскупства на больш даходнае і бяспечнае. Кіеў, як ужо адзначалася, адышоў да Расіі і, зразумела, праваслаўная царква павяла шырокі наступ на каталіцкія парафіі, падуладныя Залускаму. Гэта адбілася на грашовых паступленнях, і ніхто не мог гарантаваць, што які-небудзь казак на добрым падпітку не ўзгадае крыўды мінуўшчыны і не знясе яго мосці біскупаму галавы з плеч.

Варшаўскі сейм распачаў пасяджэнні 17 снежня 1688 года. За два месяцы ён нічога не зрабіў: групоўкі Паца і гетмана Вялікага княства Казіміра Сапегі не знайшлі агульнага рашэння па ніводнаму пытанню. Скарыстаўшы гэтыя спрэчкі і сваркі, біскупы дамагліся ад караля і рады дазволу на арышт Лышчынскага. Кароль наіўна спадзяваўся, што справа «аб атэізме» з'яднае дэпутатаў сейма. Блізкі сябра Лышчынскага брэсцкі земскі пісар Людвік Пацей прапанаваў судзіць яго ўсім складам сейма, што давала магчымасць скарыстаць «ліберум вета». Не згадзілася на гэта біскупскае крыло, і таму вырашылі, што справу будзе весці сеймавы суд. 15 лютага перад дэпутатамі і судом выступіў інстыгатар Вялікага княства Літоўскага Шыман Куровіч. Вось некалькі паказальных урыўкаў з той вялізнай прамовы:

«Я абвінавачваю яго (Лышчынскага — К. Т.) у тым, што ён адважыўся на 265 старонках не толькі паказаць пана бога як не існуючае стварэнне фантазіі, сляпую выпадковасць і скінуць яго з надзвычайнай і недасягальнай вышыні, але і асмеліўся прыпісаць уладу і кіраванне зямлёй і небам натуральнай прыродзе; самога ж пана бога азначыў выдумкай, пачварай, пустой святасцю, чалавечым стварэннем, існасцю, створанай у марах, не маючай быцця, а тых, якія вераць у бога, назваў рабамі бажаства, ідалапаклоннікамі, стваральнікамі бога; настаўнікаў жа святой каталіцкай веры, багасловаў — рамеснікамі пустазвонства, паўзунамі, невідушчымі, якія лгуць, што нібыта бачаць у цемры, называючы іх не настаўнікамі, а спакуснікамі, не філосафамі, а падманшчыкамі, абаронцамі бязглуздасці, памылак, састарэлых хітрыкаў. Ён бязбожна абражаў іх, пяром самога д'ябла пісаў бясконцыя блюзнерствы супраць прасвяцейшай тройцы, божага ўсаблення, паўстання з мёртвых. Кнігу сваю, напісаную дагматычна, з дапамогай сілагізмаў, супраць наяўнасці і існасці бога такімі словамі скончыў уласнай рукой: «Такім чынам, бога няма»... Давялі Лышчынскага да гэтага язычніцкія сафізмы, чытанне твораў, забароненых божай царквой і выдадзеных не дзе за морам рознымі атэістамі ў пякельнай друкарні з удзелам самога Люцыфера. Ён да таго начытаўся гэтых кніг, што звар'яцеў, бо разумеючы мала, жадаў пазнаць шмат, але не спыніўся на тым, што сам стаў бязбожным атэістам. Яго варожасць супраць бога ўзрастала, бо такую асабліваць мае адступніцтва, яно ідзе ўсё далей...

Ён спустошыў неба, засяліў месца жыцця бога хімерамі, разумныя і бесмяротныя людскія душы параўнаў са свінскімі; зблытаў і змяшаў парадак кіравання ўсім светам, прызначаны самім панам богам у выглядзе такіх розных класаў, улад і манархій, жадаючы мець свет без улады, гарады без начальнікаў, народы без валадароў, касцёл без ксяндза, капітолій без суддзі; сумленныя шлюбныя сувязі і дзявочы сорам ператварыў у адну прыродную сабакарню свабоднай сувязі і дазволіў усякае кровазмяшэнне як натуральны закон...

Ён вінаваты ў абразе божай велічы, здрадзе і змове супраць бога, павінен ў блюзнерстве, абразе вашай каралеўскай вялікасці, бо крыўда бога

распаўсюджваецца і на ягонага намесніка, павінен перад хрысціянскай Рэччу Паспалітай, у якой святыя нашыя продкі ў касцёлах агалялі сваю зброю падчас чытання Евангелля з тым, каб паказаць і абвясціць, што за бога і святую веру гатовы памерці. Ен вінны больш, чым у бацьказабойстве, бо забіў агульнага айца неба і зямлі, з-за чаго здрыганулася сама смерць, прызначаная для выкуплення чалавечых грахоў богам... О лютая і шалёная злосць супраць бога, ты сабе ўжо лішак дазволіла, мяжу свайго азлоблення перайшла, бо колькі сшыткаў — столькі зарадаў, колькі чарніла — столькі пораху, колькі сказаў — столькі куль, адным словам, колькі слоў — столькі абраз выстралена па пану богу! І таму не мне мелася стаяць на гэтым месцы, а святому Міхаілу і, узнёсшы двухбаковавостры меч над галавой атэіста, выгукнуць: «Хто, як не бог?», каб адразу не стала ні атэіста, ні справы...».

Лышчынскі, выступаючы ў адказ, перавялічыў у сваёй прамове рацыянальных доказаў. Дэпутаты, што прывыклі да мыслення простымі вобразамі, да эстэтыкі касцёльных пропаведзяў, не выказалі спрыяльных эмоцый. Тады Лышчынскі папрасіў адвакатаў. Яму былі прызначаны два — Ілевіч і Вітакоўскі. Дзякуючы іх намаганням свецкія дэпутаты сталі схіляцца да мяккага прысуду. Біскупы пачалі інтрыгаваць, не абышлося без хабару, подкупу, пагроз. Нарэшце да суда і дэпутатаў звярнуўся красамоўца Андрэй Залускі. Есць сэнс прывесці выняткі з ягонай прамовы, каб уявіць сабе характар, логіку, вобразнасць тагачаснай суровай пропаведзі: «Баіцца дух уведаць, язык вымавіць!

Найяснейшы кароль, слязьмі абліваю няшчасце нашай айчыны, што нарадзіла такога монстра! Больш страшэннага монстра і сама Афрыка не народзіць! Бядую і аб тым, што разглядаем справу, ад якой разбурыцца можа ўся прырода! Жылі на свеце такія, хто лічыў богам сонца, і тады ноч яны праводзілі без бога. Жылі на свеце і такія, хто лічыў богам месяц, і тады ў іх не было бога ўдзень. Але тут перад намі нешта ў сто разоў горшае — тут розум, які адмовіў усе дагматы! Такія ясныя ўсім дагматы, адпаве дна якім усё, што нас атачае, што мы бачым і чуем, створана богам і служыць сведчаннем яго быцця! Устае

кожны дзень сонца, каб нам свяціць! Зямля, па якой мы ходзім, корміць нас: гэтая агульная наша маці ў дзесяць разоў вяртае нам хлеба, які мы ёй увесну давяраем. Паветра дае нам птушак, вада — рыб. Уся прырода толькі тым і занята, каб утрымліваць нас, каб мы памнажаліся і жылі ў дастатку. Як жа такія багаці і дарункі не маюць аўтара? Як жа гэтыя розныя праявы не маюць агульнага пачатку? Адмаўляе іх не сляпата вар'ята, адмаўляе пачварная дзёрзкасць! А мы моўчкі цяпім!

Гадоў дваццаць таму назад, калі я быў у Парыжы, там, у касцёле Натр-Дам, нейкі пратэстант ударыў каталіцкага святара падчас мшы. Дык увесь Парыж два тыдні смуткаваў, пасціўся і адмольваў грэх. А ў нас не ксяндза, які прыносіць ахвяру, ударылі, а самога бога адымаюць! Усё лепшае, што пан бог для нас ласкай сваёй зрабіў, усё святое, што ў душах чалаве чых прарасціў, названа вась гэтым монстрам не божай, а хімерычнай вытворнай! Як пакараць вінаватага? Дарэмна мы станем шукаць пакаранне ў законах і ў старым звычаі; нідзе не знойдзем мы правілаў для пакарання атэіста, бо не ведала іх яшчэ чалавецтва. Атэізм — злачынства горшае, чым забойства, разбой, рабунак, крадзеж, гвалт, ерась і падобныя ім, якія ведае крымінальнае права! Таму і больш суровага, чым забойства, разбой, ерась, патрабуе пакарання! Глядзіць на нас са здзіўленнем увесь свет, глядзяць усе наро- ды: калі ж монстр выкажа раскаянне і адрачэцца? Але не жадае ён асэнсаваць свае злачынствы, ірве цца на волю, і дабрыня наша гатова яго выпусціць. Толькі баюся, што гэты з кароткай памяццю і неўдзячным сэрцам чалавек да таго, ад чаго сам і з дапамогай адваката адмаўляецца, зноў вернецца. І тым мацней загіне сам і другія душы загубіць! І таму завяршаю сваю прамову такімі словамі: законы патрэбна выконваць, суровасць трэба ўзмацняць!»

У апошні дзень лютага сеймавы суд вынес прыгавор — спаленне на агні. Супраць выступілі толькі трое дэпутатаў: пісар брэсцкі Людвік Пацей, пісар літоўскі Андрэй Гелгут і кашталян брэсцкі, ваявода смаленскі Стэфан Песячынскі. Усе іхнія довады і спасылкі на словы Хрыста «Не хачу смерці грэшніка, але хачу, каб жыві і абараціўся» — засталіся непачутымі. Біскупы

прагнулі напіцца крыві. Яны здзекліва даводзілі, што выконваюць тэстамент атэіста — ён будзе «спалены пры дарозе», без пахавання ў зямлю. Адначасна сярод цёмнай масы веруючых распаўсюджваліся пагалоскі, быццам менавіта з-за атэізму Лышчынскага на Рэч Паспалітую выпалі ўсе тыя няшчасці, якія яна спазнала ў апошнія дзесяцігоддзі. Усё дрэннае ў дзяржаве абвяшчалася вынікам божай крыўды на Рэч Паспалітую за тое, што цяпе ла на сваё й зямлі монстра-атэіста.

Пасля суда Лышчынскі адседзеў у турэмнай каморы яшчэ месяц. Тут наведваў яго Залускі, тут біскупы ўгаворвалі яго прылюдна раскаяцца, каб ужо атрымаць і поўную маральную перамогу. Але Лышчынскі адмовіўся. У апошнія дні жыцця ён абдумваў свой лёс і, безумоўна, разумеў, у шэраг якіх людзей выводзяць яго падзеі. Кожны хоча жыць — гэта закон прыроды. Памятаў Лышчынскі і ўзнёслае выказванне Марсілія Фічына: «Чалавек народжаны царстваваць, ён зусім не можа цяпець рабства». Высокая ідэя была ў гэтых словах, але жыццё пярэчыла ім. Мільёны людзей цяпелі прыгнёт і рабства і самі станавіліся забойцамі тых, хто намагаўся даць ім зрок і вывесці з цемры. Не мог Лышчынскі ў свае бясконцыя гадзіны чакання смерці не ўспомніць велічную постаць Яна Гуса, спаленага царквой у 1415 годзе, і ягонага паслядоўніка Ераніма Пражскага, гэтак жа пакаранага трыма гадамі пазней на тым самым месцы, Джардана Бруна, выданага прыцелем і пасланага на агонь, Лючылія Ваніні, спаленага ў Тулузе 9 лютага 1619 года. Лышчынскаму абвясцілі смяротны вырак таксама ў лютым, роўна праз семдзсят гадоў пасля смерці Ваніні. Нічога не змянілася ў ідэалогіі царквы за гэтыя дзесяцігоддзі. Пра лёс Ваніні Лышчынскі, відаць, прыгадваў найчасцей. Бо італьянскага мысліцеля таксама абвінавацілі ў атэізме, і тое, як абышлася царква з ім, чакала і Лышчынскага. За хвіліну да смерці Ваніні сказаў натоўпу тулузцаў: «Не існуе ні бога, ні д'ябла! Бо калі б бог быў, я прасіў бы яго аб тым, каб ён ударыў сваёй маланкай у гэтае несправядлівае і агіднае начальства. А калі б існаваў д'ябал, я б памаліўся на яго, каб пекла паглынула гэтае судзілішча. Але я гэтага не зраблю, бо ні бога, ні д'ябла няма!» Гэтаму мужнаму чалавеку выдралі язык, а

потым жывога спалілі. Тое ж кардынал, біскупы, запужаныя і падкупленыя дэпутаты прысудзілі і Лышчынскаму.

30 сакавіка 1689 года прысуд быў выкананы. На плошчы Старога Мяста сабраўся шматтысячны натоўп. Пад вартай з маршалкоўскай турмы прывялі Лышчынскага. На яго пасыпаліся абразы, лаянка, праклёны — прыбітыя прымхамі людзі на імгненне адчулі сябе гаспадарамі чужога жыцця. Спачування, якому вучыў Хрыстос, ніхто не выказаў, а хто і хацеў выказаць, дык пабаяўся, што раз'юшаны натоўп яго заб'е. Лышчынскі ўзышоў на памост, дзе чакаў яго кат. Як адбывалася пакаранне, у сваіх успамінах занатаваў біскуп Залускі: «Спачатку наздзекаваліся над языком і вуснамі (гэта значыць вырвалі абцугамі — К. Т.), якімі ён абражаў бога, потым спалілі рукі — гэтую найшкаднейшую прыладу, затым блюзнерскія паперы, нарэшце, ён сам, гэты монстр стагоддзя, аказаўся ахоплены ачышчальным полымем». Аднак тут ёсць недакладнасці. Перад тым як паслаць на агонь, Лышчынскаму адсеклі галаву, што было каралеўскай ласкай да яго, якая ўлічвала шляхецкае паходжанне пана Казіміра са старажытнага роду герба «Корчак». Потым цела вывезлі за горад і там спалілі. Попел засыпалі ў пушку і выстралілі. Але гэты стрэл, які павесяліў езуітаў, стаў для іх хутчэй пахавальным. Праз восемдзсят гадоў сейм вынес рашэнне: езуіцкі ордэн у Рэчы Паспалітай забараніць, а маёмасць, вялікія зямельныя ўладанні канфіскаваць.

Атэізм Лышчынскага, шырока вядомы, можна думаць, у асяроддзі брэсцкай шляхты, не меў, аднак, такіх формаў, якія хоць каго-небудзь сур'ёзна раздражнялі. Трактат, напісаны лацінскай мовай, не хадзіў па руках. Так што інстыгатар на трыбуне се ймавага суда ў Варшаве стварыў міф, насычаны спекуляцыямі на догмах рэлігійнага мыслення. Хутчэй за ўсё яго эмоцыі супраць «брэсцкага монстра» вынікалі з прафесійнага абавязку. Наогул на тым судзе ідэалогія панавала над сумленнем. Працэс быў палітычным, гэта зразумела. Але ён стаўся першым палітычным працэсам на нашых землях ці, лепш сказаць, у нашай дзяржаве. Сцэнарый яго, дапрацаваны пасля няўдач на віленскім царкоўным судзе і гродзенскім сейме, з'явіўся ўзорным для распраў з

праціўнікамі на ідэалагічных падставах.

Сённяшняга чалавека трагічная постаць Лышчынскага цікавіць не толькі распрацоўкамі атэістычнай думкі, тым больш, што філасофская спадчына мысліцеля захавалася выключна ў інтэрпрэтацыях. Нашага сучасніка болей уражвае дакладная паралель паміж тым працэсам і працэсамі трыццатых гадоў над «ворагамі народа». Здаецца, суддзі сталінскай загартоўкі карысталіся езуіцкай схемай і лексікай з XVII стагоддзя. Лышчынскі не распаўсюджваў свой трактат — яго асудзілі за смеласць свабоднага мыслення. Індывідуальную думку абвясцілі пагрозай існаванню дзяржавы і добрабыту народа. Выхад з ордэна езуітаў атрымаў трактоўку варожай акцыі супраць пануючай ідэалогіі і дзяржаўных інстытутаў. Тое ж інкрымінаравалася ў трыццатыя гады былым членам усіх партый, апроч ВКП(б), і фракцыянерам у самой партыі. Неабходны псіхалагічны націск знізу — «воля і жаданне народа» — і трыста гадоў назад і ў нашым стагоддзі забяспечваўся праз наўмыснае распаленне фанатызму, цынічнае выкарыстанне безадказнасці натоўпу. Забойства ерэтыка тлумачылася як ачышчэнне грамадства ад «монст раў», як перамога добрых сіл над злымі. Раней пад гэтым разумелі перамогу над прошукімі д'ябла, у трыццатыя гады «злымі сіламі» стала «нацдэмаўшчына» і да т. п.

Жорсткасць сталіншчыны мае глыбокія гістарычныя карані. У XVII стагоддзі езуіты і ўсе іншыя рэлігійныя арганізацыі набівалі людскія галовы рэлігійным начыннем, у трыццатыя гады ідэалагічныя органы насычалі наша насельніцтва ідэямі камуністычнага выраю. Прынцыповай розніцы тут не існуе. Галоўная «віна» Лышчынскага — мужае іншадумства. Галоўная спружына судовага працэсу над ім — зацятая барацьба афіцыйных ідэолагаў, рэпрэсіўных інстытутаў супраць ідэі дысідэнцтва. Рэальны падмурак такой барацьбы з вольнай думкай — боязь страціць уладу і, галоўнае, звязаныя з ёй прывілеі.

Смерць Казіміра Лышчынскага, як усялякая несправядліва прызначаная чалавеку пагібель, абудзіла грамадскае сумленне і выклікала, дакладней, уваскрэсіла пераможную езуітамі ідэю талерантнасці, памножыла лік

прыхільнікаў гэтай ідэі, што пакрысе ўводзілі яе ў культурны ўжытак, фармуючы новую філасофію, новую літаратуру, новае мысленне. Тое ж перажывае наша грамадства, азіраючыся на мільёны ахвяр таталітарнага рэжыму. Хоць усе мы прызвычаліся гаварыць пра неабходнасць асэнсоўваць урокі гісторыі, на самай справе вучыцца на ўроках мінуўшчыны мы ці няздольныя ці не надта любім. Паўтарэнне трагедый, рэгулярныя паляванні «на ведзьмаў», пагоні за дысідэнтамі сведчаць пра нашу тупасць у гэтай навуцы.

Постаць Лышчынскага, які з адсечанай рукой, вырваным языком ператворваўся ў вуголлі на вачах раз'юшанага натоўпу, засцерагае чалавецтва ад бяздумнай веры ў ідалаў, ад ваяўнічай нянавісці да іншадумцаў...